

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij

Veenis, M.

Publication date
2008

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Veenis, M. (2008). *Dromen van dingen : Oost Duitse fantasieën over de westerse consumptiemaatschappij*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 7

Het westen als verlossing

Het leven in het Westen, waarnaar wij zo verlangden, zou dat tekorten en zwakke plekken kennen? (...) voor velen van ons was alles wat achter de onoverwinnelijke Muur gebeurde, uitgedijd tot in het buitengewoon overdrevene, een voortreffelijke voedingsbodem voor paradijselijke fantasieën en projecties. (Maaz 1991:190)

Geen westerling kan het zijn ontgaan, dat de wereld buiten de eigen landsgrenzen voor Oost Duitsers van fundamentele betekenis was. Ook de vraag welke ingrediënten de spil uitmaakten van de Oost Duitse voorstellingen over het westerse leven, was niet moeilijk te beantwoorden: dat was de West Duitse materieelconsumptieve overvloed. Voor Oost Duitsers was de westerse consumptiewereld zó bijzonder, dat zij massaal de Intershop bezochten ondanks het feit dat dit nu juist de plek was waar zij zich door de Stasi bekeken wisten. In de loop van dit hoofdstuk zal duidelijk worden, dat westerse goederen in de DDR als “kleine heiligdommen” werden beschouwd, waarvan de waarde met geen enkele objectieve maatstaf kon worden gemeten – het waren fetisjen van het westen. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is dan ook waarom westerse voorwerpen in de DDR die fetisjwaarde hadden.

In de introductie van de door haar samengestelde bundel *Border Fetishisms*, met de veelzeggende ondertitel *Material Objects in Unstable Places*, werpt Patricia Spyer onder meer de vraag op waarom er (in instabiele situaties) vaak zo’n “extraordinary power” (1998:5) van bepaalde categorieën voorwerpen kan uitgaan. Haar antwoord op die vraag luidt dat goederen een buitengewoon betekenisvolle belofte lijken te doen, die – juist in instabiele situaties – onweerstaanbaar blijkt: “[the] promise of fulfillment and ultimate arrival” (idem:9). Zó, volledig uit zijn verband gehaald, lijkt dit wellicht een vage, algemene aanduiding, maar in dit hoofdstuk wil ik laten zien dat dit precies is waar het mijns inziens in de DDR om ging. Temidden van de mooi uitzierende, sterk geurende, zachte en stralende westerse voorwerpen, zo stelden Oost Duitsers zich collectief voor, zouden zij eindelijk kunnen zijn wie ze in eigen land niet konden worden. Dat uitgerekend materiële goederen die belofte lijken te kunnen doen, hangt volgens Spyer onder meer samen met de materialiteit van voorwerpen, oftewel, met “the physicality of things” (idem:6). In dit hoofdstuk zal ik laten zien dat ook die gedachte buitengewoon bruikbaar is om licht te werpen op de onweerstaanbare aantrekkingskracht die er voorheen in de DDR van westerse consumptiegoederen uitging.

Aan het begin van het vorige hoofdstuk voerde ik Helmut ten tonele, die opmerkte (naar aanleiding van zijn uitreizende vrienden) dat je in de DDR pas écht iemand was wanneer je het land verliet. De uitspraak is veelzeggend: blijkbaar werd het *buiten* de grenzen van de DDR pas écht mogelijk geacht iets van het leven te maken en werd de ultieme realisatie van het (Oost Duitse) leven buiten de grenzen van het eigen land gelokaliseerd. Hoewel het voor de hand lijkt te liggen om die conclusie in verband te brengen met het feit dat de DDR een dictatoriale samenleving was, hoop ik duidelijk te hebben gemaakt dat er vermoedelijk ook andere redenen waren waarom dergelijke verlangens naar de wereld *buiten* de Oost Duitse landsgrenzen werden verplaatst. Aangezien de dagelijkse omgangsvormen in de DDR mede werden bepaald door een klem van onderlinge gelijkheid, lijkt het aannemelijk dat het verlangen naar andere zelfverwezenlijking-mogelijkheden niet alleen werd ingegeven door de wens te ontsnappen aan de dictatoriale druk van de Oost Duitse *staat*.

Ik wil laten zien dat het verlangen naar een ander bestaan in de beleving van Oost Duitsers onderdak vond in de materiële welvaart van het westen. Omdat de Oost Duitse voorstellingen over het welvarende westen niet alleen betrekking hadden op een verlangen naar een *ander* bestaan, maar werden ingegeven door de wens aan het eigen bestaan te ontsnappen, lijkt de aanduiding ‘collectieve fantasieën’ hierop bij uitstek van toepassing. Dankzij die voorstellingen konden Oost Duitsers een aantal problematische aspecten van hun eigen bestaan aan het zicht onttrekken door deze te verhullen onder een collectief verlangen – het verlangen naar de wondere wereld van het westen, waar zij “*eindelijk zouden kunnen zijn* wie ze in eigen land niet hadden kunnen worden”.

Hieronder wil ik eerst laten zien welk een onvoorstelbaar grote waarde westerse goederen in de DDR aankleefde. Daarna wil ik kort ingaan op een aantal zichtbare en anderszins fysieke kenmerken van de westerse productwereld, omdat de magische aantrekkingskracht die er van die wereld uitging deels samenhang met het materiële karakter ervan. Vervolgens wil ik mijn focus richten op een aantal historische factoren die van belang zijn om te begrijpen waarom uitgerekende materiële objecten in de geschiedenis van dit gebied zo’n *stabiliserende* betekenis toebedeeld kregen.

Materiële overvloed in het westen

Wanneer ik Oost Duitsers vroeg hoe zij vroeger tegen het westen aankeken, barstten de verhalen los. De wondere wereld van het westen!! Het gouden westen!! Alles wat daar

vandaan kwam was bijzonder en wanneer je als Oost Duitser een cadeautje uit het westen kreeg, voelde je je de koning te rijk. Het bezit van westerse voorwerpen bracht een zekere status met zich mee (Diesener & Gries 1992:60). Heiko, de jongeman die ik al eerder opvoerde en die zowel tijdens mijn verblijf in Rudolstadt als ten tijde van de DDR verkoper was in een winkel voor huishoudelijke artikelen, vertelde dat mensen vroeger blij waren met de kleinste dingetjes uit de BRD of het nou een pen was of een pakje kauwgum, een stukje zeep of een reep chocolade, alles was even gewenst. Mede om die reden waren contacten met West Duitse vrienden en familieleden voor Oost Duitsers buitengewoon belangrijk. Een van de redenen waarom West Duitse bezoekers in de DDR altijd met open armen werden ontvangen was, dat ze vaak allerlei geschenken meenamen, variërend van koekkruiden en blikken conserven tot en met doe het zelf materialen en complete woninginrichtingen.

Meneer Linke, de man van middelbare leeftijd die vroeger als taxichauffeur had gewerkt en zelf zijn huis had gebouwd, vertelde dat hij zijn hele badkameruitrusting uit de BRD had gekregen. Steeds wanneer zijn West Duitse familieleden op bezoek kwamen namen ze iets mee, de ene keer was het een lading tegels, dan weer goudkleurige kranen of een mooi versierde spiegel. Dergelijke luxe goederen waren in de DDR niet verkrijgbaar. Ook badkuipen waren altijd schaars en hij vertelde vol trots hoe zijn West Duitse familie er zelfs in was geslaagd om een bad voor hem mee te nemen. Omdat hij de jaloeze blikken van de burenvreesde, hadden ze het heimelijk het huis in gesmokkeld op een tijdstip dat iedereen aan het werk was. Toen het eenmaal stond had hij zich de koning te rijk gevoeld; hij kende niemand met een echte West Duitse badkamer!

Een andere manier waarop veel Oost Duitsers in het bezit kwamen van de zo fel begeerde westerse goederen, was door de kerstpakketten die hen jaarlijks door hun West Duitse familie of vrienden werden toegestuurd. Anno 1994 speelden die pakketten nog steeds een belangrijke rol in de herinneringen van veel Oost Duitsers: “dát was wat”, zo werd me regelmatig op het hart gedrukt. En wat waren mensen ongelukkig, wanneer ze geen West Duitse familie hadden en nooit een pakket kregen! Zij hoorden er in feite niet echt bij, want bij kerst hoorde een West Duits kerstpakket, zo simpel was het.¹ In dat licht is het dan ook opvallend, dat noch die pakketten, noch de inhoud daarvan in de DDR ooit gewoon, vanzelfsprekend of ook maar in de verste verte alledaags werden. Integendeel: “die pakketten

---

¹Tweederde van de Oost Duitse bevolking had West Duitse familieleden (Borneman 1992:144, op basis van gegevens uit 1987). Volgens schattingen werd er vanuit de BRD (hetzij in de vorm van geld, dan wel in natura) ongeveer 2,2 miljoen DM per jaar toegestuurd aan inwoners van de DDR (idem). De West Duitse gevers konden de gemaakte kosten van de belasting aftrekken, waardoor de vergelijking met ontwikkelingshulp zich opdringt.

waren kleine heiligdommen”, zo vertelde een vrouw van een jaar of veertig, die bij de *Diakonie* in Rudolstadt werkte.

Als er bij voorbeeld zeep in zat dan was het uitgesloten dat men zich daarmee waste. Hooguit op het allerlaatst (tegen de volgende kerst, wanneer er alweer bijna een nieuw pakket werd verwacht, mv), maar eerst werd het heel lang tussen de kleren in de kast gelegd, iedere week in een ander vak, om de lekkere geur af te geven. Dat was iets, die geur.... daar kon je wel uren van genieten, je kon er helemaal bij wegdromen. En dan die chocolade en de koffie!! Het was allemaal een wonder. Het kwam uit een andere wereld, een wondere wereld, een wereld waar wij mateloos tegenop keken en waar we hemelshoge voorstellingen van hadden.

Veel mensen vertelden vergelijkbare verhalen. Westerse goederen waren in de DDR zó bijzonder, dat zelfs West Duitse plastic tasjes een grote ruilwaarde hadden en de lege West Duitse bierblikjes in menige Oost Duitse woonkamer in de kastenwand ten toon werden gesteld (Maaz 1993:37). De Intershops, waar westerse goederen werden verkocht, oefenden op veel Oost Duitsers dan ook een welhaast onweerstaanbare aantrekkingskracht uit en van hun schaarse westerse geld kochten ze daar vaak (voor westerlingen) alledaagse consumptiegoederen.²

In het licht van het voorgaande is de mededeling dat westerse dingen status verschaffen, op het eerste gezicht weinig verrassend. Sinds Bourdieu (1984) in zijn studie over hedendaags Frankrijk heeft laten zien dat de materieelconsumptieve voorkeuren van mensen veelal relatief weinig te maken hebben met objectief vaststelbare kwaliteitscriteria, is het een gangbaar sociaal-wetenschappelijk uitgangspunt dat de smaakvoorkeuren van mensen en de materiële objecten waarmee zij zich omringen, uitdrukking geven aan hun sociaal-economische positie. Smaak is klassenbepaald en mensen onderscheiden zich van elkaar met behulp van voorwerpen; daarin brengen zij hun ‘uitgelezen’ smaak tot uitdrukking. Voorwerpen zijn dan ook te beschouwen als statusmarkers, waarmee mensen hun maatschappelijke positie en hun cultureel kapitaal ten toon spreiden.

Het interessante aan de situatie in de DDR is echter, dat westerse voorwerpen niet zozeer uitdrukking gaven aan bestaande statusposities (die men door geboorte, opleiding,

---

²Intershops werden in 1962 opgericht. Helaas heb ik niet kunnen achterhalen hoe de Oost Duitse staat deze uitholling van de officiële ideologie heeft gepresenteerd. Naast de Intershop, waar alleen westerse goederen werden verkocht tegen betaling van West Duits geld, waren er vanaf het begin van de zestiger jaren ook zogenaamde *Exquisitläden*. Daar werden in de DDR geproduceerde luxe goederen verkocht tegen extreem hoge (*Ostmark*) prijzen.

werk of maatschappelijke positie had verworven), maar dat statusposities in de DDR onder meer met behulp van die voorwerpen werden geconstitueerd. Omdat Oost Duitsers ‘op eigen kracht’ geen westerse consumptiegoederen konden kopen maar deze eigenlijk alleen geschonken konden krijgen (ze konden ze weliswaar in de Intershop kopen, maar ook dan vrijwel alleen van door West Duitsers geschonken geld), werd de mate waarin zij daar de beschikking over hadden niet zozeer bepaald door hun maatschappelijke status of sociaal-economische positie, als wel door de aan- of afwezigheid van West Duitse vrienden en familieleden. Het was dan ook mogelijk, dat Oost Duitsers met een lage maatschappelijke positie en zonder noemenswaardige inkomsten, maar mét een uitgebreide westerse familie en vriendenkring meer westerse voorwerpen en dus meer aanzien en status bezaten dan mensen, die sociaal-economisch of cultureel hoger op de Oost Duitse maatschappelijke ladder stonden.³

Als mijn verblijf in Rudolstadt me echter íets heeft duidelijk gemaakt, dan is het wel dat goederen méér zijn dan statusmarkers en dat de aantrekkingskracht daarvan grotendeels wordt bepaald door irrationele factoren. Zo vertelde een Oost Duitse student dat hij en zijn landgenoten de realiteit volledig uit het oog dreigden te verliezen wanneer ze westerlingen zagen:

wanneer we hen zagen, met die dure kleren aan en die dikke auto’s, dan vergaten we bijna dat zij ook naar de w.c. gingen en moesten eten om in leven te blijven. Het leek een ander, een beter, een perfecter soort mensen. En dat beeld, dat idee hing samen met bepaalde uiterlijkheden. Tot aan de Wende hebben we geloofd dat de mensen aan de andere kant van de Muur beter waren, omdat ze er beter uitzagen.

De vraag wát het in de DDR betekende om ‘een beter, een perfecter soort mens’ te zijn, hoop ik in dit hoofdstuk te beantwoorden. Maar dat dit Oost Duitsers veel waard was, was duidelijk. Op de vraag waarom Oost Duitsers veelal zelfs bereid waren om de blikken van de Stasi te trotseren door in Intershops westerse goederen te kopen, antwoordde bij voorbeeld meneer Linke: “die winkels waren mooier ingericht, er was meer aandacht voor de opmaak en hoewel je daar véél meer betaalde dan de goederen waard waren, kon je het wél zien, wanneer iemand zijn kleren daar kocht. Het was echt een *gehobenes Einkaufen*”.

---

³In combinatie met de ruilnetwerken, die in hoofdstuk vier aan de orde kwamen (en waarin geld een relatief kleine rol speelde, terwijl bepaalde [sociale] vaardigheden juist uitermate belangrijk waren) én in het licht van het feit dat een hoge maatschappelijke positie niet alleen werd bewonderd, maar ook bespot, komen de contouren in beeld van een volgens andere scheidslijnen verlopende klassenindeling dan in de meeste kapitalistische samenlevingen gangbaar is. Naast (en deels in plaats van) het vermogen op de juiste wijze een weg naar ‘de top’ te banen, werd status in de DDR in belangrijke mate bepaald door het hebben van (voor de buitenwereld onkenbare) verwanten en de juiste (ruil) vaardigheden.

Hoewel in mindere mate, gold dat ook voor de Exquisit-winkels waar Oost Duitsers luxegoederen van West én Oost Duitse makelij konden kopen. Het verlangen naar die goederen werd duur betaald, zo blijkt onder meer uit een anekdote uit november 1967, toen een Oost Duitse vrouw zich op hoge toon in de Exquisit-winkel van Leipzig kwam beklagen over de schoenen die zij daar twee dagen geleden voor 150 (Oost Duitse) Mark had gekocht maar waarvan de naad nu al kapot was. Toen de winkel contact opnam met de leverancier, bleken de schoenen door de Oost Duitse staat voor slechts acht (West Duitse) Mark van de BRD “im Interzonenhandel” te zijn gekocht. Voor dat lage bedrag, zo legde de leverancier uit, “könne man ja wohl keine Qualität liefern” (Schwarze 1969:138-9).

Ridicueel wordt de situatie pas echt, wanneer men zich realiseert dat niet eens met zekerheid te zeggen is of de bedoelde schoenen wel ‘West Duits’ waren. Het is heel wel mogelijk dat de ‘West Duitse’ schoenen, waar de Oost Duitse staat 142 (Oost Duitse) Mark op had verdiend, oorspronkelijk in de DDR geproduceerd waren. Want omdat de DDR altijd op zoek was naar manieren om harde valuta te verwerven en de lonen in de DDR veel lager waren dan in westerse landen het geval was, werd er in de DDR veel voor westerse / West Duitse bedrijven geproduceerd. Op het product werd vaak níet vermeld dat het in de DDR gefabriceerd was, zo legde de vrouw me uit, die zowel ten tijde van de DDR als na de Wende een meubelproductiebedrijf leidde. De meubels die in de DDR voor het westen werden geproduceerd, werden als zogenaamde ‘blanco waren’ naar de BRD vervoerd. De plaats van herkomst stond er niet op omdat de West Duitse opdrachtgever de (West Duitse) kopers niet wilde laten weten dat het hier Oost Duitse goederen betrof.

En zo kon het gebeuren, aldus Heiko, dat mensen voor hun spaarzame *DeutschMarken* in de Intershop ‘westerse’ chocolade kochten, terwijl dat in werkelijkheid dezelfde chocolade was, die met een Oost Duits wikkel eromheen in de *Exquisit*-winkels werd verkocht. Het betrof hier dan chocolade die in de DDR was gefabriceerd en waarvan een deel een Oost Duitse verpakking had gekregen om als Oost Duits luxeproduct in de *Exquisit*-winkels te worden verkocht, terwijl een ander deel naar de BRD was geëxporteerd om pas dáár te worden verpakt. Díe chocolade werd vervolgens met een West Duitse verpakking eromheen als ‘West Duitse chocola’ weer terug geïmporteerd naar de DDR, waar ze voor een veelvoud van de West Duitse prijs als *Westprodukt* in de Intershop werd verkocht.

Een extremer voorbeeld van de manier waarop producenten vervreemd kunnen raken van de door hen gefabriceerde goederen, is moeilijk denkbaar. Het meest interessante is echter dat zelfs de wetenschap dat een deel van de ‘westerse’ producten in eigen land was gefabriceerd, niets afdeed aan de onweerstaanbare aantrekkingskracht die daar als ‘westers

product' van uitging. Op basis hiervan constateerde Heiko dat mensen blijkbaar bereid waren om hun schaarse DM-en neer te leggen voor spullen waarvan de aantrekkingskracht voor een belangrijk deel slechts bestond uit de *sfeer en uitstraling van het westen*. Met zijn uitspraak raakte hij aan een van de meest fascinerende kwesties op het gebied van de studie van consumptie: *hoe is het mogelijk dat mensen zich zó laten bedriegen en/of verleiden?*⁴

De onweerstaanbare aantrekkingskracht die de westerse materiële wereld op zoveel Oost Duitsers uitoefende hangt mijns inziens samen met een aantal concrete en minder concrete (historische) factoren, waarop ik hieronder wil ingaan. Ik zal beginnen met de meest concrete: het uiterlijk. Vervolgens zal ik toewerken naar de minder ondubbelzinnig waarneembare zaken.

‘Westerse’ goederen: ‘natuurlijk’, opgepoetst, niet-functioneel en zintuiglijk

De voornaamste manier waarop de Oost Duitse beeldvorming over het westen tot stand kwam was via de West Duitse televisie. Uit tal van uitspraken die ik hierover optekende blijkt, dat Oost Duitsers collectief hebben gemeend dat het hoogst aantrekkelijk uitzijende beeld dat zij op de West Duitse televisie zagen, een correcte afspiegeling was van de manier waarop het er in het westen in werkelijkheid aan toging. “[V]irtuelle Realität [wurde] als alltägliche Realität empfunden”, aldus de uit de DDR afkomstige historicus Hermann Glaser (1994:22). In Rudolstadt verwoordde een vrouw van middelbare leeftijd dit als volgt:

Wij geloofden écht wat er op de West Duitse televisie werd verteld. We dachten dat het klopte en dat de vlekken er écht uit zouden gaan met dat westerse waspoeder. Een keer, vlak nadat al die spullen ook bij ons te koop waren, ging ik met mijn zoon boodschappen doen en die wilde toen graag dat ik een bepaald afwasmiddel kocht, dat hij in een reclame had gezien. Het was een bekend en duur merk, dus ik dacht dat het wel goed was en ik wilde het wel een keer proberen. Thuis liet hij het water in de afwasbak lopen, deed het spul erbij en de borden erin. Vervolgens staaarde hij naar het water, in afwachting van een wonder. Toen haalde hij er een bord uit, maar wat een teleurstelling: het was helemaal niet stralend schoon zoals ze op de reclame

---

⁴Hoewel deze kwestie in dit hoofdstuk impliciet aan de orde komt, zal ik er in meer theoretische zin pas in de conclusie op terugkomen.

hadden gezegd. Het was nog steeds smerig. Het klopte niet. Maar verlokkelijk was het, dat wel...

De voornaamste manier waarop ik tijdens mijn onderzoek zicht kreeg op wát Oost Duitsers vóór 1989 nu eigenlijk precies zagen wanneer zij naar de westerse televisie keken, was toen ik tijdens het uitdelen en ophalen van enquêtes in korte tijd veel verschillende Oost Duitse woningen kon aanschouwen. Doordat daarbij de verschillen zichtbaar werden tussen de woningen waaraan sinds de Wende weinig of niets was gedaan enerzijds en de woningen, die sindsdien onder handen waren genomen anderzijds, kwamen de materiële contrasten tussen beide werelden scherp in beeld. In de ongerenoveerde woningen werd het beeld gedomineerd door rechte lijnen, doffe kleuren en de overmatige aanwezigheid van met houtmotief beplakt spaanplaat die in hoofdstuk vier uitvoerig aan bod kwamen. In de woningen die wel al onder handen waren genomen vielen mij drie kenmerken op, die in gecomprimeerde vorm op de volgende afbeeldingen te zien zijn.

Door het gebruik van ‘natuurlijke elementen’ en pogingen om herinneringen op te roepen aan ‘voorbije tijden’, wordt hier (1) een bovenal ‘natuurlijke’, ‘nostalgische’ en ‘authentiek uitziende’ materiële wereld getoond, die er bovendien (2) opvallend *opgepoetst* uitziet. (3) De aankleding en inrichting van deze wereld is *alles behalve functioneel*. Deze drie kenmerken zal ik hieronder kort toelichten, om daarna in te gaan op het mogelijke appèl dat daarvan kan zijn uitgegaan. (zie afbeeldingen 17a en b)

Anno 1994 werden er overal in Rudolstadt voorwerpen te koop aangeboden waarvan het *natuurlijke* karakter dominant onder de aandacht werd gebracht. Houten meubels en voorwerpen waren zó populair dat dit mijn promotor tijdens een tweedaags bezoek ‘in het veld’ al opviel. Kastwanden werden aangeprezen als *echt Eiche rustikal*, een slaapkamer was *natürlich und gut*, en reclamefolders en winkelatalages werden opgesierd met tal van naar ‘de natuur’ verwijzende elementen: herfstbladeren, bloemen, maar ook (beeldjes of afbeeldingen van) poezen, vogels en andere dieren.

Nostalgie naar ‘voorbije tijden’ was onder andere zichtbaar in de vele nagemaakt oude voorwerpen, waar ten tijde van de DDR zo fanatiek tegen werd gestreden: van gebloemde serviezen tot geornamenteerde meubels en van de bekende *Hummel* figuurtjes tot de wervend bedoelde aanduiding *original Alt-Bürger Blau-Weisz* bij serviezen.⁵ Bij het aanschouwen van reclamefolders vielen mij verder vaak de nostalgische zwart-wit afbeeldingen op.

---

⁵Voor de geschiedenis van *Hummel* figuurtjes, zie Chaimov (2001). Zie ook Stewart (1984), die over miniaturen iets vergelijkbaars stelt als ik hier over nostalgisch aandoende voorwerpen: met behulp hiervan wordt een

Voor zover de combinatie van natuurlijke en vermeend nostalgische elementen nog niet genoeg *authenticiteit* suggereerde, werd de indruk dat dit een belangrijk verleidend ingrediënt was, versterkt door de verwijzingen naar exotische landen. Zo werd er in winkels en reclamefolders de aandacht gevestigd op *originale Nepal-Teppiche*, terwijl er ook bij de inrichting van etalages en de vormgeving van reclamefolders veelvuldig gebruik werd gemaakt van exotische attributen, zoals palmbomen en wilde dieren.

Zeker in vergelijking tot de in hoofdstuk vier uitvoerig beschreven Oost Duitse vormen en voorwerpen, zag de westerse materiële wereld er vooral buitengewoon *opgepoetst* uit. Veel voorwerpen waren ostentatief versierd en verfraaid. In de periode dat ik in Rudolstadt verbleef waren ‘kristallen’ vazen en glaswerk onmetelijk populair en hetzelfde gold voor de vele anderszins glanzende voorwerpen, al dan niet zilver- of goudkleurig. Waar veel vloeren vroeger waren bedekt met verschillende soorten dofgekleurd zeil, daar was hoogpolige vloerbedekking sinds de Wende populair. En waar Oost Duitse zitmeubels veelal waren bekleed met (eveneens dofgekleurde) stoffen in rustige tinten, straalden de banken en fauteuils die recenter waren aangeschaft me veelal tegemoet met hun bijna glanzende stof waarin wel oplichtende elementen leken te zijn verwerkt.

In vergelijking tot vroeger, toen ‘functionaliteit’ juist gepropageerd werd, viel me in Rudolstadt op hoeveel moeite mensen zich getroostten om juist de *functie* van voorwerpen *aan het oog te onttrekken*. Dat was niet alleen zichtbaar bij meubels met sierranden, sierpanelen of gekrulde en gedraaide ornamenten, maar ook bij de houten ombouwen om centrale verwarmingen, bij inbouwkeukens, een met ‘houten’ tegels verfraaid plafond, een L-vormige kastenwand waarmee de hoek van de kamer aan het zicht werd onttrokken, het verstoppertje van leidingen in daaromheen gebouwde kastjes en het ‘verfraaien’ van de muur door de hoogpolige vloerbedekking daar een stukje tegen op te laten lopen en deze dan op de muur af te zetten met een houten plint.

In hoofdstuk vier beschreef ik hoe het Oost Duitse publiek, gedurende de ruim veertig jaar dat de DDR bestond, door vormgevers en de redacties van tijdschriften als *Kultur im Heim* en *Form und Zweck*, werd onderricht om zich toch vooral een *verstandige* attitude eigen te maken ten opzichte van de materiële omgeving. Onder het motto dat men de hedendaagse realiteit (van een industriële productiewijze, een eindige hoeveelheid natuurlijke grondstoffen en een beperkt staatsbudget) moest leren accepteren, werden mensen aangespoord deze niet langer te verdonkeremanen met behulp van zogenaamd romantische bloemen of ruches, die

---

voorbij tijd van handwerk in herinnering geroepen. Dergelijke voorwerpen bemiddelen als het ware tussen de anonimiteit van massaliteit en het verlangen naar ‘authenticiteit’. Zie ook Warnier & Rosselin (1996).

valse associaties opriepen met een nooit bestaan hebbend weleer. De voorkeur voor dergelijke vormen zou slechts een vlucht zijn, waarin een vorm van vals bewustzijn tot uitdrukking kwam – aldus de strenge socialistische leermeesters. In hetzelfde hoofdstuk gaf ik echter al aan, dat de pogingen om de Oost Duitse consument een dermate rationele smaakvoorkeur bij te brengen in de DDR altijd op weerstand bleven stuiten. Het lijkt er dan ook op, dat Oost Duitsers altijd zijn blijven verlangen naar de niet-functioneel, maar juist opgepoetst ‘natuurlijk’ uitzijende voorwerpen, die in het westen in iedere marktkraam en op iedere straathoek voor weinig geld te koop aan werden geboden, en die zij dagelijks op de televisie zagen.

Mijns inziens zijn er twee redenen waarom een meer afstandelijke, kritische benadering van de materiële cultuur van het westen – zoals die onder meer dagelijks door de Oost Duitse media werd verkondigd! – geen kans van slagen had, waardoor veel Oost Duitsers werkelijk geloofden dat wat zij op de televisie en in de West Duitse tijdschriften zagen ‘de waarheid’ was. In de eerste plaats waren de Oost Duitse media notoir leugenachtig. Wat daarin vermeld werd of wat daarop te zien was kon men op voorhand eigenlijk beter niet geloven, zo legde een maatschappelijk werker uit Rudolstadt me uit:

In de DDR werd de kloof tussen woord en werkelijkheid steeds groter. Iedereen zag dat. Je hoefde de krant maar open te slaan en te lezen welke rozerode verhalen daarin werden opgetekend en dan hoefde je vervolgens maar uit het raam te kijken om te zien hoe grauw het hier in werkelijkheid was, om te weten hoe breed de kloof was die woord en werkelijkheid van elkaar scheidde.

In de tweede plaats heb ik in Rudolstadt veel verhalen opgetekend waaruit bleek dat vooral de zintuiglijke prikkels die er van westerse goederen uitgingen verantwoordelijk waren voor de onweerstaanbare aantrekkingskracht die daarvan uitging. Hieronder zal ik uitvoerig naar die verhalen verwijzen, maar een kernachtige verwoording trof ik aan bij de Oost Duitse psychotherapeute en schrijfster Annette Simon, die haar eerste reis naar het westen (die in 1980 plaatsvond) als volgt beschreef:

Heute weiß ich, daß sie unter dem inneren Motto: Nicht verführen lassen! ablief. Mich beeindruckten im Westen besonders sinnlich-ästhetische Dinge: Die Gerüche und die Farben, die verschiedensten Gerichte (1995:60).

Zoals haar verging het velen. Ter beantwoording van mijn vragen naar de aantrekkingskracht van westerse consumptiegoederen werd opvallend vaak verwezen naar de sterke zintuiglijke prikkels die daarvan uit waren gegaan. Veel mensen vertelden me dat westerse dingen zo heerlijk roken, zo prachtig glansden en straalden, en zo anders aanvoelden. Verder waren de

kleuren zo veel helderder en mooier, en voor zover het voedsel betrof was de smaak daarvan doorgaans zoveel sterker en lekkerder dan in het Oosten. Het meest verlokkenende kenmerk van de wondere wereld van het westen was de geur, zo blijkt uit de verhalen dienaangaande. Toen Heiko mij vertelde over de geur van de kerstpakketten die zijn familie jaarlijks had ontvangen leek hij zelfs zes jaar na dato nog bijna weg te dromen:

Alleen al de geur die daaruit kwam.... Die was onbeschrijflijk. Die zal ik nooit vergeten. Dat kun je aan iedereen vragen en dat zal iedereen bevestigen. De geur van die zeep, van dat waspoeder en die koffie..... De kleren, die in die pakketten zaten, die roken nog maanden naar dat merkwaardige mengsel van geuren.

De Oost Duitse schrijver Thomas Rosenlöcher heeft beschreven hoe hij als kleine jongen op het station in Berlijn liep en welhaast buiten zijn wil om werd gedwongen om een “geheimer Neongeruch” (1992:10) te volgen, dat uit een Intershop bleek te komen. Hoewel het voor hem op dat moment geen enkele zin had om de winkel binnen te gaan, omdat hij geen *Westgeld* had, waardoor de daar uitgestalde goederen voor hem onbereikbaar waren, werd hij steeds weer naar binnen gedreven “um ihren Geruch zu riechen” (idem). Ook Rosenlöcher is van mening dat het aan de geur én aan de straling en glans te wijten was, dat de Oost Duitse bevolking ieder jaar in december collectief in de ban raakte van de West Duitse kerstpakketten. Hij beschrijft hoe de hele keuken veranderde, wanneer er een pakket was aangekomen dat als “kleiner Wohlstandsgletscher” (idem:8) op de keukentafel werd gezet om daar even te worden geopend. Op dat moment leek de ruimte wel te baden in het denkbeeldige licht dat zelfs “von den Puddingpulvern ausging” (idem:9). Hoewel het pakket na een snelle blik weer werd gesloten om pas op kerstavond écht te worden geopend, bleef de geur nog dagenlang in de keuken hangen en die was zo sterk, dat iedereen die langskwam vroeg: “[h]abt ihr ein Paket bekommen?” (idem).

Behalve verschillend van geur, zagen westerse goederen er tevens totaal anders uit dan Oost Duitse, zo blijkt uit alle verhalen. Verschillende (sociaalwetenschappelijke) schrijvers hebben gewezen op de uiterlijke verschillen tussen de (goederen uit de) twee Duitslanden.⁶ Inwoners van Rudolstadt maakten me duidelijk dat onder andere de kleur een belangrijk onderdeel uitmaakte van de aantrekkingskracht die er uitging van de voorwerpen die uit het westen kwamen. Een man van middelbare leeftijd legde uit: “spullen uit de BRD waren veelkleuriger dan die van ons. Bij ons had je groen, maar in de BRD had je daarnaast ook

---

⁶Zie bij voorbeeld Piskorz (1993:189), Glaser & Halter (1991:11).

lindegroen en weidegroen en lentegroen. En zo was het met alle kleuren”. Verder viel het op, wanneer Oost Duitsers probeerden mij de aantrekkingskracht van westerse voorwerpen te beschrijven, hoe vaak er werd vermeld dat West Duitse dingen zo’n bijzondere glans hadden. De glans van het westen was zó kenmerkend, dat velen kort en bondig naar “das goldene Westen” verwezen. Zo omschreef ook Rosenlöcher de Intershop op het hiervoor beschreven Berlijnse station als een “glänzende Grotte” waarin hij vooral werd getroffen door de “Glanz des Fortschritts”, waar een “inwendiges” (1992:9) en “höheres Leuchten” (idem:11) van uitging.

Door sommigen werd de straling en glans van westerse voorwerpen in één adem genoemd met een verwijzing naar de onvergelykbaar verschillende tactiele indrukken die deze, in vergelijking tot Oost Duitse producten, hadden achtergelaten. Een oudere vrouw bij voorbeeld, die mij lyrisch had verteld over de glans en de geur van westerse dingen en aan wie ik vroeg hoe zij mij, wanneer ik blind zou zijn geweest, het verschil tussen dingen uit de DDR en die uit de BRD zou hebben verduidelijkt, antwoordde daarop: “ik zou je laten voelen hoe zacht de West Duitse stoffen voelden en ik zou je laten voelen hoe anders die dingen aanvoelden”. Daarbij maakte ze een beweging alsof ze een rond ding streelde. Ter illustratie vertelde ze over haar buurvrouw, die pas een nieuwe bank had gekocht met bijpassende bijzettafel. Vooral de bank was zo mooi, zo “bunt und rund” en ook het verschil met de harde stoffen van de DDR was aanzienlijk, zo maakte zij mij duidelijk.

Gevraagd wat voor appèl er door die zintuiglijk indrukken van West Duitse goederen was uitgegaan, antwoordde Heiko:

Die geuren beloofden dat het leven méér was dan hier, dat het méér was dan functionaliteit en doelgerichtheid. Kijk, ons waspoeder maakte schoon. Het was functioneel en het beantwoordde aan zijn doel. Maar dat waspoeder uit het westen, die zeep uit het westen... Dat was totaal iets anders, dat was onvergelykbaar. Die zeep, hoe die rook... Die zeep verlokte je om haar te gebruiken, om ervan te genieten: dat was een *beleveniszeep*. Terwijl die zeep uit de DDR... die stonk misschien niet echt – het waspoeder overigens wel, dat stonk echt – maar het was *niet de bedoeling dat je er plezier aan beleefde*. Onze zeep had tot doel om schoon te maken en daarmee was de kous af. En zo was het met alles. Bij ons was het zout gewoon zout en dat stond er ook op. Het was een eenvoudige witte verpakking, met ‘zout’ erop: *stincknormal*. En hetzelfde gold eigenlijk voor alles. Vergeleken met kasten uit het westen, waren onze kasten volkomen rechttoe rechtaan. Westerse kasten hadden hier een richeltje, daar een randje en daar weer een versierinkje.

En neem onze kleren, die waren totaal niet uitnodigend om aan te trekken. De spijkerbroeken bij voorbeeld: op een gegeven moment kwamen die *stone washed* broeken in de mode. Maar de DDR

had die stof niet. Uiteindelijk heeft Schalck Golodkowski opdracht gegeven om die stof te importeren en toen werden er in de DDR eindelijk ook van die broeken gemaakt.⁷ De regering wist natuurlijk heel goed dat de bevolking alleen met consumptiegoederen tevreden gesteld kon worden en dus deed ze eindeloos haar best om te verschaffen wat er gevraagd werd. Maar het lukte nooit. Het was altijd te weinig en het was nooit het goede. Zo ook met die spijkerbroeken: die kwamen er dan wel, maar dan was het model toch net niet goed. Wij wilden ze met hier een etiket en een stiksel in een bepaalde kleur daar. Maar wat kregen we? Van die rechttoe rechtaan broeken. Het was dan wel een spijkerbroek en het was de goede stof, maar zonder de gewenste franje en versieringen.

En zo was het met alles. Alles was te functioneel, te weinig verlokkelijk, te weinig een beleveniservaring wanneer je ernaar keek. Maar het oog wil ook wat hè? En dát was het geheim van westerse dingen. De aantrekkingskracht van westerse dingen zat hem er in dat die dingen een heel andere uitstraling hadden dan onze dingen. Onze dingen waren functioneel, als je ernaar keek was het duidelijk dat ze een doel hadden en nuttig waren, maar dat je er verder niets van moest verwachten.

De eerlijkheid gebiedt me te melden dat ik degene was die het begrip ‘functionaliteit’ in het gesprek met Heiko had geïntroduceerd. Maar toen ik dat woord eenmaal had genoemd, veerde hij op: dát was het! Daar ging het om, ik haalde hem de woorden uit de mond. Oost Duitse dingen waren functioneel en niets meer dan dat, terwijl westerse dingen – zoals hij het noemde – “belevingsdingen” waren.

In zijn antwoord maakte Heiko duidelijk, dat de visuele indrukken van functionaliteit (als ‘niets-anders-dan-bruikbaarheid’) versus niet-functionaliteit (als ‘plezier-verschaffende belevings’) middels de geur en andere zintuiglijke waarnemingen tot een alomvattende fysieke ervaring werden, die in het ene geval níet en in het andere geval als uitgesproken verleidelijk werden ervaren. Mijns inziens is het bepaald geen toeval dat “the extraordinary power” (Spyer 1998:5) van ‘westerse’ goederen in de verhalen die mensen me daar achteraf over vertelden zo nadrukkelijk in verband werd gebracht met de fysieke manieren waarop ze daarmee in contact kwamen. Ik denk dat dit één van de factoren is geweest die er verantwoordelijk voor waren dat westerse goederen in de beleving van veel Oost Duitsers de ultieme vervulling leken van hoe het Oost Duitse leven *eigenlijk had moeten zijn*.

De tweede reden waarom de belofte van “fulfillment and ultimate arrival” (idem:9) uitgerekend met behulp van westerse goederen leek te kunnen worden waargemaakt, hangt mijns inziens samen met de centrale rol van ‘het materiële’ in de Oost Duitse geschiedenis.

---

⁷ Als leider van het “Bereich Kommerzielle Koordinierung” en (vanaf 1975) staatssecretaris van buitenlandse zaken, was Alexander Schalck Golodkowski de grote *Devisen-Beschaffer* van de DDR (Kenntemich 1993:244). Onder zijn leiding werd alle Oost Duitse waar met internationale waarde – kunst, kostbaar handwerk, maar ook Oost Duitse politieke gevangenen – tegen harde valuta aan het Westen verkocht.

Zoals ik in hoofdstuk drie en vier liet zien, stonden materieelconsumptieve verlangens én beloften in de DDR van meet af aan centraal in de verbintenis tussen staat en inwoners. Zowel de staat als de bevolking kenden een belangrijke sociaal en mentaal stabiliserende en heilbrengende rol toe aan ‘het materiële’, waardoor de ontwikkelingen op dat gebied een centrale factor konden worden in Oost Duitse subjectiverings- én identificatieprocessen. Daarop wil ik nu ingaan, want als de verhalen die ik in Rudolstadt optekende iets duidelijk maken dan is het wel, dat de waarde en betekenis van goederen, méér dan met welk extern waardecriterium dan ook, vooral samenhangen met collectieve (deels van staatswege bepaalde) voorstellingen over ‘wie wij zijn’ en ‘wie wij willen zijn’.

Het materiële in Oost Duitse identificaties en wederzijdse beeldvorming

De verhalen van mijn gesprekspartners maken duidelijk dat het feit dat de materiële levensomstandigheden in de DDR zich bepaald níet zo gunstig ontwikkelden als was beloofd én als aan de andere kant van de Muur het geval was, van diepe invloed is geweest op hun gevoelens van zelfvertrouwen en -waardering. “Wij waren niets waard, *want* ons geld was niets waard”, heette het bij voorbeeld, of “wij waren niets waard, *want* hier werd niets tot stand gebracht of opgebouwd”.⁸ Velen hadden kritiek op de materieelconsumptieve situatie in het land en zelfs de kritiek op de onmogelijkheid om naar het buitenland te gaan, bleek veelal economisch of materieel te zijn ingegeven: “wij hebben ook hard gewerkt, maar we konden niet eens het land uit!”, “ons geld, onze munt, onze nationaliteit was in het buitenland níets waard”, of: “het ergste van de DDR was, dat wij het niet waard waren om naar het buitenland te mogen gaan”. Een van de weinige keren dat iemand spontaan een iets algemener klacht over het leven in de DDR naar voren bracht (“wir sind immer so gehalten daß wir gebückt und geduckt durch das Leben gingen”) werd zelfs díe uitspraak ingegeven door een mededeling over de materiële levensomstandigheden: “wir haben ja nichts gehat, man hat uns als Bettler angesehen”.

Daarnaast blijkt ook uit het feit dat sommige Oost Duitsers aangaven zich ten aanzien van buitenstaanders te hebben geschaamd voor de materieelconsumptieve omstandigheden waarin zij leefden, dat zij de materiële tekortkomingen in hun land bijna als een persoonlijk falen ervoeren. Zo vertelde een vrouw dat ze zich altijd schaamde wanneer ze West Duits

---

⁸Deze en de hierna volgende uitspraken heb ik tijdens mijn verblijf in Rudolstadt uit verschillende monden opgetekend.

bezoek kreeg: wat kon je mensen, die zelf afkomstig waren uit een land waar alles te koop was, nou voorzetten? En een goede vriendin van mij, Diana, maakte duidelijk dat ze zich altijd buitengewoon onzeker had gevoeld wanneer ze een Intershop inging, juist omdat daar zo'n onbekende, niet-Oost Duitse wereld werd vertegenwoordigd.

Ik voelde me daar altijd een groentje. En veel mensen leek het zo te vergaan. Je zag dan dat ze zich volledig oppompten voordat ze naar binnen gingen. Dan léken ze weliswaar heel zelfverzekerd, maar je zag gewoon dat het een houding was. Iedereen was onzeker daar. Er was zoveel dat je niet kende, alles zag er anders uit en de spullen lagen bovendien zó dat je ze niet zelf kon pakken of ze even in je hand kon houden; je kon er alleen maar naar kijken. Het was allemaal zo onbekend, je voelde je echt heel klein wanneer je daar was. Vaak bedacht ik dan als een soort geruststelling voor mezelf dat de verkoopster ook maar gewoon een Oost Duitse vrouw was.

Diana's uitspraak maakt duidelijk dat de westerse materiële overvloed gevoelens van minderwaardigheid opriep. Vergelijkbare gevoelens schemerden hier en daar door in de verhalen die mensen me vertelden over hun ontmoetingen met West Duitsers die de DDR bezochten. Ook daaruit bleek dat de materiële verschillen tussen Oost en West Duitsland bij Oost Duitsers gevoelens van minderwaardigheid teweeg hadden gebracht. In die verhalen figureerden patserige West Duitsers die zich in de DDR gedroegen alsof ze God waren, en Oost Duitsers, die op vakantie in het socialistische buitenland als Duitsers tweede klasse werden behandeld omdat hun geld slechts een fractie van de DM waard was. Talloos waren de verhalen over dingen, talloos ook de anekdotes waarin mensen elkaar tot dingen reduceerden en zich door middel van en als dingen tot elkaar verhielden.

De Oost Duitse psychiater Johannes Piskorz stelt onomwonden dat Oost Duitsers hun eigen materieleconomische bestaan eigenlijk permanent vergeleken met dat aan westerse zijde van de grens en zich in die vergelijking steeds het minder geslaagde, minder bedeelde, armoediger tweelingbroertje voelden.⁹ "Das Dasein als Schatten der bundesdeutschen Gesellschaft blieb die Lebensform der DDR-Deutschen" (1993:190). Andersom lijkt de DDR een minder belangrijke rol te hebben gespeeld in de identiteitsformatie van West Duitsers, maar het staat buiten kijf dat West Duitsers zichzelf eveneens met hun Oost Duitse 'buren' vergeleken, en dat de respectievelijke materieelconsumptieve verworvenheden van beide

---

⁹Zie ook Simon, die eveneens de vergelijking met een tweeling maakt (1995:11 e.v.). En zie Von Plato: "despite the efforts of the GDR state, West Germany's values and norms, its currency and standard of living, became the yardstick against which all else was measured" (1993:41).

landen ook in die vergelijking een voorname rol hebben gespeeld. In hoofdstuk vijf liet ik zien dat de afbladderend-grauwe materiële staat waarbinnen het Oost Duitse bestaan zich afspeelde, in de perceptie van westerlingen een treffend symbool was voor de achtergebleven algemene ontwikkeling van het leven in de DDR.

Dat wordt prachtig geïllustreerd in de vele anekdotes die de West Duitser Hanns Werner Schwarze in de bundel *Die DDR ist keine Zone mehr* heeft vastgelegd (1969). In zijn geheel is dit boek een treffende illustratie van de stelling dat de materiële verschillen tussen de BRD en de DDR bij de inwoners van *beide* landen aanleiding hebben gegeven tot gevoelens van respectievelijk trots en schaamte, én tot een neerkijken op dan wel opkijken naar de ander. Dit is des te opmerkelijker aangezien de bundel als zodanig geenszins betrekking heeft op een materieel of consumptief thema, maar in volstrekt algemene zin ingaat op de toenmalige situatie in de DDR. Zo is er in de bundel bij voorbeeld een interview opgenomen met een West Duitser die zojuist – het interview dateert uit oktober 1967 – was teruggekeerd van een vakantie aan de Zwarte Zee. Op de vraag van de interviewer of hij nog contact had gehad met mensen ‘uit de zone’, antwoordde hij dat dit nauwelijks het geval was geweest: “nur mit einem bin ich ins Gespräch gekommen, weil er meinen Wagen bewundert hat, BMW 1800, neues Modell” (idem:15). Nadat hij de prijs had genoemd, was het contact echter meteen afgelopen: de Oost Duitser was boos geworden en had hem voor de voeten geworpen, dat hij net zo trots was op zijn Wartburg, temeer daar hij vier jaar op zijn auto had moeten wachten en er omgerekend méér voor had moeten betalen dan de West Duitser voor zijn BMW!! Elders komt een Oost Duitser aan het woord, die uitlegt waarom hij *nóóit* in de Bondsrepubliek zou willen wonen. Hij heeft er genoeg van om elke keer wanneer hij West Duitse familieleden op bezoek krijgt “guten Eindruck [zu] machen (...) [auf zu tischen], daß sich der Tisch biegt, und [zu] erzähl[en], daß es ihm gut gehe und daß er gar nicht zu bedauern sei” (idem:99-100).

Een ander mooi voorbeeld waaruit blijkt hoezeer de respectievelijke nationale materiële verworvenheden in staat waren bij individuele Oost of West Duitsers gevoelens van minder- of meerderwaardigheid teweeg te brengen, komt tot uitdrukking in de hieronder weergegeven brieven, die prominent werden getoond op een tentoonstelling over kerstcultuur in Oost en West Duitsland die in december 1992 in Berlijn werd gehouden. De linker brief werd geschreven door een West Duitse vrouw aan haar Oost Duitse schoonzus, de rechter door een Oost Duitse nicht aan haar West Duitse tante – voor alle duidelijkheid: de twee brieven en briefschrijfsters hebben niets met elkaar te maken.

<p>Würzburg, den 10.12.1987</p> <p>Liebe Schwägerin!</p> <p>Schöne Festtage zu Hause in Leipzig!</p> <p>Vielen Dank für die Einladung, Ihr macht Euch immer so viel Arbeit. Leider müssen wir nach unserem Haus sehen, fliegen am 20. nach Sanfangi (?). Wir wären gern bei Euch gewesen, kommen die Wuppertaler?</p> <p>Grüß bitte alle von uns.</p> <p>Geht es euch gut? Hat Hans den neuen Wartburg, die zehn Jahre müßten doch rum sein?</p> <p>Wir haben viel zu tun und ich bin noch nicht dazu gekommen, Euch ein Päckchen zu packen.</p> <p>Ich schreibe bereits auf dem Briefpapier, das du mir geschickt hast.</p> <p>Feiert schön, wir denken an Euch, Eure Hannelore und Kurt.</p>	<p>Luckenwalde, den 26.12.85</p> <p>Liebe Tante Henny!</p> <p>Vielen Dank für Dein schönes Weihnachtspaket. Es ist am 23. angekommen. Wir haben schon gezittert.¹⁰ Es war ziemlich zerfläddert, als ob es um die halbe Welt gegangen wäre.</p> <p>Mutti sagt, es ist nicht alles drin, was du sonst immer schickst. Kein "Tosca", ist aber nicht so schlimm. Mutti hat noch welchen vom letzten Jahr. Das wird ja nicht schlecht und riecht immer gleich. Wir haben eine Gans gestern gegessen und hinterher Schokopudding, aus deinem Paket, der ist nicht so krisselig (?) wie unserer.</p> <p>Dann sind wir abends bei Schneiders gewesen, die hatten Apfeln von ihrer Oma geschickt bekommen. Mir hat der gut geschmeckt, Mutti trinkt ja lieber [sauren ?] Wein und Papa Konjak.</p> <p>(...) Dein lieber Romy!</p> <p>P.s.: Hoffentlich hast Du unseren Dresdner Stollen bekommen, und die Kerzen, hattestdu Dir ja welche gewünscht.</p>
--	--

Beide brieven gaan vrijwel uitsluitend over materiële en consumptieve onderwerpen en het is opvallend hoe neerbuigend er aan de ene kant van de grens wordt bedankt voor de uitnodiging (waar de geadresseerde overduidelijk niet alleen geen tijd, maar vooral ook geen zin in had – zoveel moeite! *Helaas* moeten wij naar ons huis in Spanje), terwijl er aan de andere kant met nauwverholten verwijten wordt gebedeld om meer geschenken.¹¹

Het antwoord op de vraag waar de sterke identificatie met de respectievelijke materieelconsumptieve levensomstandigheden aan beide kanten van de inter-Duitse grens mee samenhangen, moet mijns inziens gezocht worden in de centrale rol die 'het materiële' in

¹⁰“Gezittert” waarschijnlijk omdat het pakje zo laat kwam; men vreesde dat er dit jaar niets zou komen.

¹¹Zoals in de Oost Duitse brief ter sprake komt, werden de pakketten aan de Oost Duitse kant van de grens geopend, teneinde de inhoud te kunnen vaststellen.

de naoorlogse geschiedenis van beide Duitslanden heeft gespeeld.¹² Zoals in hoofdstuk twee en drie uiteen werd gezet werd er na 1945 in beide delen van het land een nieuw houvast gezocht bij de noodzaak tot materiële wederopbouw. In beide delen van het land werd even hard gewerkt om de oorlogsschade weg te werken en dat houvast te bereiken, maar van meet af aan waren de voorwaarden daarvoor in de BRD vele malen gunstiger dan in de DDR het geval was. De Amerikanen deelden chocolade, koffie en sigaretten uit, terwijl de Russen de Oost Duitse spoorrails en andere industriële verworvenheden demonteerden. Van meet af aan excelleerde de DDR in mooie (materialistische én materiële) beloften waar weinig van terecht kwam,¹³ terwijl de materiële wederopbouw én de daarmee gepaard gaande mentale en sociale *pay-off* in het westen van het land vele malen succesvoller was. Veelzeggend in dat verband is de conclusie van Borneman:

The major difference between East and West Berliners (...) lies in the fact that the *Wirtschaftswunder* is translated into prosperity by West Berliners, whereas the *Aufbau* is translated into hard work by East Berliners (1992:287).

Vanaf het moment dat het *Wirtschaftswunder* in de BRD zijn gouden vruchten begon af te werpen, slaagden de inwoners van West Duitsland er in toenemende mate in, om de ervaring van wat ik eerder – in navolging van Geissler (1961) – als ‘Het Grote Niets’ heb aangeduid, om te zetten in, of te verbergen onder, een relatief stralend opgepoetste, materiële presentatie van ‘wie wij zijn’.

Verbraucher. Wir sind ein Volk von Verbrauchern. Krawatten und Konformismus, Hemden und Non-Konformismus, alles hat seine Verbraucher, wichtig ist nur, daß es sich – ob Hemd oder Konformismus – als Markenartikel präsentiert (Böll 1963:12).

---

¹²Voor de relatie tussen materiële en economische voorspoed enerzijds en gevoelens van ‘Duits-zijn’ anderzijds, zie ook Mühlberg (1994:40), die duidelijk maakt dat de DM voor Oost Duitsers hét symbool was voor een beter leven. Gallenmüller & Wakenhut (1994:179-80) maakten duidelijk dat, in het rijtje van de 20 belangrijkste identificatiesymbolen in de toenmalige BRD, zeven betrekking hadden op materiële en economische thema’s (Wirtschaftskraft, DM, Produkte ‘Made in Germany’, Wohlstand, Westlicher Lebensstil, Freie Marktwirtschaft en High-Tech-Industrie). Zie ook Kleßmann & Wagner (1993:35), waarin een bericht uit 1961 is weergegeven, waar een Oost Duitser stelt dat de meerderheid van de Oost Duitse bevolking liever aan de andere kant leeft omdat het daar materieel beter is, maar dat West Duitsers moeten oppassen dat ze niet als rijke oom gaan optreden. Zie ook Schwarze (1969:99), die meldt dat de Weimar-republiek wel met de naam “Firma statt Staat” werd aangeduid, terwijl de BRD bekend staat als “Konsumgesellschaft statt Staat”.

¹³In de inleiding maakte ik al duidelijk dat ik te weinig recht doe aan de historische fluctuaties. Dat geldt hier zeker, want na een moeilijke beginperiode was er in de DDR, ongeveer tot halverwege de jaren zeventig sprake van een zeker optimisme, dat grotendeels samenhang met de verbeterde materiële levensomstandigheden. In het midden van de jaren zeventig, was de onvrede over de materieelconsumptieve situatie in het land al wijd verbreid, zo blijkt b.v. uit een relatief betrouwbare (niet voor publicatie bedoelde) representatieve enquête, uitgevoerd door het (door de SED gecontroleerde) *Institut für Meinungsforschung* te Leipzig. In 1975 was slechts 37.1% van de ondervraagden van mening dat de boodschappenfaciliteiten in de DDR goed waren (Fulbrook 1995:139).

Het naoorlogse West Duitse consumentisme is over het algemeen – en zo ook in het hier weergegeven citaat van Böll – tamelijk kritisch beschreven, omdat het uiting zou geven aan het collectief ontkennen en/of ‘verdringen’ van de last van de Tweede Wereldoorlog.

Het is duidelijk dat materiële strevingen de inwoners van beide Duitslanden na de Tweede Wereldoorlog hielpen om de blik óp de toekomst en wég van het verleden te richten. Dat daarin een onwil en/of een onvermogen tot uitdrukking kwam om ‘de last van het verleden’ op dat moment onder ogen te komen, lijkt me evident. De vraag is echter of er toen iets anders mogelijk was. Volgens de Nederlandse historicus Friso Wielenga zou het juist ongeloofwaardig en onwaarachtig zijn geweest indien het Duitse volk zich die schuld direct na de oorlog collectief zou hebben aangetrokken (1993:28). Mijns inziens geheel terecht stelt hij de retorische vraag of er zo kort na 1945 überhaupt sprake had *kunnen* zijn van “rouw om de dood van miljoenen joden, Russen, Polen, Sinti en Roma die veelal geminacht werden en waarvan het lot de meeste Duitsers onverschillig liet?” (idem). Later, na de ‘revolutie’ van de roemruchte *68er Generation*, is de collectieve schuld zozeer onderdeel van ‘het West Duitse zelfbeeld’ geworden, dat er in de BRD tot op de dag van vandaag nauwelijks een publiek debat kan plaatsvinden, zonder dat het op de een of andere manier in verband wordt gebracht met Duitsland’s schuld aan de Holocaust.¹⁴

Waar de gestaag toenemende materiële welvaart in de naoorlogse BRD heeft gefungeerd als basis voor een nieuw te ontwikkelen onderling vertrouwen (en daarmee ook: een vorm van onderlinge / nationale saamhorigheid), daar zijn de naoorlogse ontwikkelingen die zich dienaangaande in het oostelijk deel van Duitsland hebben voltrokken minder eenduidig positief te schetsen. De materiële welvaart nam weliswaar toe, maar in de – voor de hand liggende en continue – vergelijking met het westen was dat een stuk minder het geval. Een vrouw, met wie ik tijdens mijn onderzoek in Rudolstadt in gesprek was over de nieuw verworven welvaart, legde me uit: “ach weet u, ik heb de oorlog meegemaakt en daarna veertig jaar DDR. Ik blijf altijd een Ossi.” Toen ik haar vroeg wat dat was, antwoordde ze: “dat is iemand die altijd toegrijpt wanneer hij wat ziet en die altijd te veel inkoop”. In haar

---

¹⁴Wielenga merkt op dat het nazi-verleden zich “[of men wilde of niet] in de Duitse identiteit had *ingebrand*” (1993:70). Hoewel het de vraag is in hoeverre het oorlogsverleden in Duitsland werkelijk écht open is komen te liggen (zie b.v. het feit dat zelfs Günther Grass tot 2006 zweeg over zijn lidmaatschap van de SS), was de publieke erkenning van schuld mijns inziens alleen mogelijk binnen de relatief welvarende context die de BRD ondertussen was geworden. Waar het *onderlinge vertrouwen* in Duitsland danig geschaad was in de strijd om het dagelijks bestaan die het leven tot na de Tweede Wereldoorlog kenmerkte, zorgde de toenemende welvaart er m.i. geleidelijk aan voor – doordat er voor iedereen ‘voldoende’ was – dat het onderlinge wantrouwen afnam. Mijns inziens heeft de economische en materiële welvaart in eerste instantie een vorm van existentieel vertrouwen en mentaal houvast geboden, waardoor het geleidelijk aan mogelijk werd om de blik meer te richten op de wereld buiten de muren van het eigen huis en zo onderling vertrouwen te ontwikkelen.

beleving liep er een ongebroken lijn van 1945 tot 1989, een lijn van gebrek, tekort en altijd meer willen hebben. Op sociaal vlak ontwikkelde er zich in de DDR mettertijd weliswaar een vorm van onderlinge saamhorigheid en vertrouwen, maar de *Nische* (als meest exemplarische symbool daarvan) was tevens een manier om de onderlinge strijd en afgunst op een afstand te houden.

In de voorgaande hoofdstukken heb ik getracht een genuanceerd perspectief op de Oost Duitse geschiedenis te schetsen, maar heel plomp samengevat zou men kunnen zeggen dat noch de materiële, noch de sociale beloften van de Oost Duitse staatsmacht, die ten grondslag lagen aan de na 1945 tot stand gekomen verbintenis met de bevolking, waren waargemaakt. Aangezien de Oost Duitse blik, zeker vanaf de *Wirtschaftswunder*-jaren, continu op het westen was gericht om de eigen ontwikkelingen daarmee te vergelijken, leek zich dáár te ontwikkelen wat aan oostelijke zijde van de grens minstens even hartstochtelijk was gewenst én van staatswege bovendien zelfs in de meest schitterende woorden beloofd, maar nooit echt werd gerealiseerd. De toenemende West Duitse welvaart werd door Oost Duitsers dan ook veel vérstrekkender ingevuld.

De mooiste illustratie van de alomvattende betekenis die materiële artefacten, consumptie en overvloed sinds 1945 in beide delen van Duitsland toebedeeld hebben gekregen in de collectieve identiteitsformaties in beide delen van het land én van de rol die de verloren oorlog en de collectieve ervaringen van toen in dat proces bleven opeisen, is vervat in een kleine anekdote, die uit 1958 dateert. Daarin wordt een kleine Oost Duitse jongen ten tonele gevoerd die, wanneer er vlak voor zijn ogen in het oostelijk deel van Berlijn een Mercedes wordt geparkeerd, aan zijn moeder vraagt: “mama, zijn dat ook Duitsers?”, waarop de moeder antwoordt: “Ja, Günter, das sind auch deutsche, aber ich glaube, daß sie den Krieg nicht verloren haben wie wir... sie tun wenigstens so...” (opgenomen in Schwarze 1969:13).

Eerder maakte ik duidelijk dat Oost Duitsers, bij het zien van West Duitsers “met hun dure kleren en dikke auto’s” de realiteit zodanig uit het oog verloren, dat zij in hen een ander, beter, perfecter soort mensen meenden te herkennen. Juist de combinatie van de oneindige identificatiemogelijkheden die de West Duitse welvaart Oost Duitsers bood, terwijl diezelfde welvaart in concrete zin volstrekt onbereikbaar was, maakte duidelijk dat de West Duitse welvaart in de DDR het perfecte aanknopingspunt was voor collectieve fantasieën. Daarop wil ik hieronder ingaan.

West Duitsers als het betere zelf

Na de Wende heeft de Nederlandse schrijver Ian Buruma een aantal vooraanstaande West Duitse intellectuelen geïnterviewd over de Duitse vereniging. In een gesprek met “een beroemde West Duitse schrijver” merkte deze over zijn nieuwe landgenoten op: “Ik hou niet van die mensen in het Oosten. Ik heb het gevoel dat ik ze ken. Ik wil niets met ze te maken hebben” (Buruma 1994:35). Toen Buruma deze woorden voorlegde aan een “literair criticus” uit de oude Bondsrepubliek, reageerde hij als volgt:

Ik begrijp hem heel goed (...). Ik ben maar een paar jaar ouder dan hij. Eigenlijk is het een wonder zo snel als de Duitsers in de Bondsrepubliek beschaafd zijn geworden. Wij maken nu echt deel uit van het Westen. We hebben de democratie geïnternaliseerd. Maar de Duitsers van de voormalige DDR, die zitten nog vast in een premodern tijdperk. Dat zijn de lelijke Duitsers (idem:36).

Waarna Buruma concludeerde dat

[d]e culturele afkeer van de lelijke Ossi's in hun slecht zittende pakken, hun *stone-washed* spijkerbroeken en plastic schoenen, (...) méér [was] dan alleen maar snobisme. De onuitgesproken boodschap was dat de Wessi's er maar op het nippertje aan waren ontkomen zelf van die crypto-nazi-, met paradepas stappende Duitsers te blijven, en wel doordat ze iets anders waren geworden, moderne Europeanen misschien (idem).

Uit deze uitspraken blijkt, dat de identificatie van de twee Duitse bevolkingen met hun respectievelijke materieelconsumptieve levensomstandigheden óók aanleiding had gegeven tot vormen van wederzijdse *projectieve identificatie*. West Duitsers keken neer op ‘de lelijke’ Oost Duitsers met hun armoedige, achterhaalde uiterlijk *omdat* zij daarin een ‘overwonnen’, historisch weggewerkt deel van zichzelf – hun “contemporary ancestors” (Fabian 1983:32) – herkenden.¹⁵ Oftewel, zoals Lissek-Schütz duidelijk maakt: “in jedem Wessi steckt auch ein Ossi – zumindest ein Überrest davon” (1994:113). Andersom lijkt het erop dat Oost Duitsers hebben opgekeken tegen de West Duitsers met hun stralende uiterlijk, omdat zij dáárin een in de loop van de geschiedenis beter ontwikkeld deel van *zichzelf* meenden te herkennen. “In comparing their lifecourse with those of West German peers, for whom material prosperity was a constant (...), they developed a sense of themselves as weaker and poorer, ‘lacking’

---

¹⁵Zie ook Wilk die, toegespitst op de koloniale situatie, stelt dat “if *colonial time* is at the heart of colonial cosmology, style and fashion are its outward concrete symbols” (1990:85, curs. in orig.).

something ineffable” (Borneman 1992:201). De belangrijkste oorzaak van de onweerstaanbare aantrekkingskracht die de West Duitse welvaart op Oost Duitsers uitoefende was mijns inziens dan ook, dat de welvarende West Duitse wereld alles representeerde wat zij helaas niet waren geworden, maar wel *hadden kunnen* zijn.

Over de voor de hand liggende vergelijking van de inwoners van de twee Duitse staten met een tweeling heeft Borneman opgemerkt dat West Duitsers in de ogen van Oost Duitsers “the desired other” waren (1992:24). Ik denk echter dat de aanduiding ‘de verlangde ander’ beter kan worden vervangen door ‘het verlangde zelf’. Tijdens mijn onderzoek kreeg ik een klein aantal concrete aanwijzingen op grond waarvan de gedachte zich opdrong dat Oost Duitsers in de stralend uitzierende West Duitsers vooral meenden te hebben herkend wie zij *hadden kunnen zijn geweest* als de geschiedenis anders was verlopen. Zo werden Oost Duitsers die geen *DeutschMarken* bezaten, in de DDR wel met ‘Aso’ aangeduid.¹⁶ Blijkbaar hoorden mensen die geen DM-en bezaten ‘er’ simpelweg niet bij. Zij waren de ‘asocialen’ die buiten de gemeenschap vielen. Een vergelijkbare mededeling komt tot uitdrukking in de manier waarop het gebied rond Dresden – het enige gebied in de DDR, waar het onmogelijk was om West Duitse televisie te ontvangen – werd aangeduid, namelijk als het “Tal der Ahnungslosen”. Mensen die geen toegang hadden tot het westen hadden klaarblijkelijk geen idee van wat er zich in algemene zin *in de wereld* afspeelde. Beide opmerkingen maken duidelijk dat, in de constante vergelijking van de wereld binnen de Muur met de wereld aan westelijke zijde daarvan, het bestaan in eigen land niet alleen als relatief waardeloos werd beschouwd, maar vooral ook als een slap aftreksel van het ‘echte’ bestaan. Dát speelde zich buiten de Muur van de DDR, in het westen af. Dit doet sterk denken aan de anekdote van Helmut en de uiteenspattende Nische, die duidelijk maakte dat je ‘pas echt iemand’ kon worden, wanneer je het land verliet.

Iets soortgelijks viel impliciet te beluisteren in de antwoorden die ik zo nu en dan optekende wanneer ik mensen vroeg wat het westen nou precies zo bijzonder had gemaakt. Hoewel op die vraag doorgaans tamelijk concrete omschrijvingen volgden, antwoordden mensen ook vaak tamelijk vaag, in de trant van: “Naja, da gab es halt alles, was es bei uns nicht gab”. En wanneer ik dan, op zoek naar een nadere invulling van de algemene aanduiding ‘alles’, dóórvroeg (waren de dingen die daar vandaan kwamen zoveel mooier of beter, of hing

---

¹⁶In de DDR was ‘aso(ciaal)’ overigens een veel ernstiger scheldwoord dan in de BRD of Nederland het geval is. Ik vermoed dat dit enerzijds samenhangt met het feit dat de als scheldwoord bedoelde aanduiding in deze socialistische samenleving nóg onacceptabeler klonk dan in een kapitalistische als de onze al het geval is, terwijl de ‘objectieve criteria’ voor die aanduiding in de DDR anderzijds niet aanwezig waren: iedereen had werk en daarmee een voor allen herkenbare en erkende maatschappelijke rol.

de betekenis van ‘alles’ soms samen met het feit dat er in Oost Duitse winkels zo vaak weinig te krijgen was?), volgde op beide suggesties een soort gemompel in de trant van, “ja, nee, daar ging het niet om. Hier was vaak óók veel te krijgen, maar... dáár was gewoon alles wat er bij ons niet was”.

In hun verwarrende vaagheid maakten dergelijke reacties duidelijk dat de aantrekkingskracht van de West Duitse materiële wereld weliswaar te maken had met concrete omschrijvingen over ‘mooi’ en ‘lelijk’ en ‘volle’ en ‘lege’ winkels, maar dat ze vooral veel sterker en alomvattender was dan met behulp van welk criterium dan ook óóit zou kunnen worden vastgesteld. De West Duitse materiële wereld “[repräsentierte] das ‘Eigentliche’” (Diesener & Gries 1992:60). De aantrekkingskracht van de westerse materieelconsumptieve wereld bestond dááruit, dat in het westen *alles was* wat er aan oostelijke zijde van de grens *niet was*. De materiële wereld aan gene zijde van de Muur maakte in algemene zin zichtbaar wat Oost Duitsers ontbrak: niet alleen wat Oost Duitsers wilden hebben maar nooit konden krijgen, maar vooral ook wat zij wel *wilden zijn*, maar *nooit hadden kunnen worden*. Veelzeggend in dit verband is Borneman’s conclusie over het verschil tussen de manier waarop tussen 1910 en 1955 geboren West én Oost Duitsers over hun leven vertelden. Terwijl aan West Duitse kant economische en materiële succes thema’s (zoals vrije tijd, consumptiegoederen en welvaart) een centrale rol speelden, noemden Oost Duitse mannen en vrouwen van dezelfde leeftijd slechts één thema kenmerkend voor hun bestaan, en dat was “lack” (Borneman 1992:287), gemis. Zoals ook Borneman duidelijk maakt, stond dit gemis niet op zich, het had steeds betrekking op het leven in het westen. In de DDR miste men wat in de BRD tot ontwikkeling was gekomen. En zo stond ook de aantrekkingskracht van het westen niet op zich. De beelden van westerse overvloed ontleenden hun zeggingskracht primair aan het feit dat ze geografisch én emotioneel zo dichtbij waren, terwijl ze tegelijkertijd onbereikbaar ver weg waren. Daarmee vormden zij de perfecte basis voor collectieve fantasieën over “fulfillment and ultimate arrival” (Spyer 1998:9). Met zijn mooi uitzierende uiterlijk, zijn aanlokkende geuren en zijn stralende glans leek de welvarende wereld van het westen de ultieme materialisatie van de socialistische heilsboodschap over een materieel verbeterd bestaan als basis voor onderlinge solidariteit.

Het appèl: harmonie

Alles bij elkaar en in contrast tot de Oost Duitse materieelconsumptieve wereld lijkt de materieelconsumptieve westerse wereld er voor de inwoners van de DDR één te zijn geweest, waar alle functionaliteit, alle opvoedende rationaliteit en op het heden gerichte eerlijkheid (wij zijn nu eenmaal klein behuisd, leg je er bij neer!, we leven nu eenmaal in de twintigste eeuw, accepteer het maar!), waartoe men in de DDR met grote druk werd uitgenodigd, waren verdwenen. Ik denk dan ook, dat Oost Duitsers zich het bestaan aan gene zijde van de grens zó voorstelden alsof het leven van alledag zoals zij dat kenden, dáár juist níet hoefde te worden geaccepteerd zoals het was, omdat dat leven dáár leek te bestaan uit een vorm van tijdloze harmonie, waarin strubbelingen en spanningen simpelweg niet bestonden.¹⁷ Zó zag het plaatje eruit, dat zij via de West Duitse televisie dagelijks konden aanschouwen. Er lijken twee redenen te zijn waarom dat plaatje gevoelsmatig zo harmonieus werd ingevuld en vertaald.

In de eerste plaats is het geen toeval, dat de zintuiglijke waarnemingen zo nadrukkelijk naar voren kwamen in de verhalen over de aantrekkingskracht die er van de materiële wereld van het westen uitging. Juist omdat zowel de geur, alsook de tong- en oogstrelende én de tactiele eigenschappen van westerse consumptiegoederen zo sterk waren, werden de visuele indrukken die de goederen achterlieten, via meerdere zintuigen tegelijkertijd overgebracht. Wat mensen visueel in en aan die dingen meenden te kunnen herkennen en ‘aflezen’ (niet-functionaliteit en een stralend opgepoetste, maar toch ‘natuurlijke’ ‘authenticiteit’) vertaalde zich aldus in een meer omvattende fysieke ervaring. De ervaring van hetgeen men zag werd versterkt doordat deze gepaard ging met andere sensorische indrukken. En doordát de visuele indrukken aldus als alomvattende lichamelijke ervaring werden versterkt en verrijkt, was de verleidelijke werking die er van het uiterlijke beeld uitging, vanzelfsprekend moeilijker te weerstreven met behulp van verstandelijke tegenwerpingen, dan het geval zou zijn geweest wanneer het alleen om een uiterlijk beeld zou zijn gegaan.

Mijn interpretatie is in de tweede plaats sterk geënt op een uitspraak van Katrin, de ontwerpster uit Chemnitz naar wie ik al eerder verwees en met wie ik regelmatig over de Oost Duitse beeldvorming over het westen sprak. Zij legde me uit waarom zij dacht dat harmonie in die beeldvorming een belangrijk element was geweest. Volgens haar hing dat grotendeels

---

¹⁷Ofwel, zoals het op een reclamefolder voor nostalgisch uitzijende dakpannen werd verwoord: “Wo ich den Alltag vergesse, bin ich zu Hause”. Op een andere folder werd een woonkamerameublement aangeprezen onder het motto: “Den Alltag vergessen - die Freizeit genießen”.

samen met de uiterlijke kenmerken van de westerse materiële cultuur, die ik hiervoor als natuurlijk, nostalgisch en authentiek omschreef. “Al die droogboeketten en gebloemde banken”, zo legde Katrin me uit,

al dat soort vormen van ‘natuurlijkheid’ geven uitdrukking aan een verlangen; een verlangen om terug te gaan in de tijd; níet terug naar een concreet tijdperk of naar een concrete periode. Het is het verlangen om terug te gaan naar een soort oergevoel. We willen terug naar de tijd dat er nog geen scheiding was in onszelf, terug naar de tijd dat we nog één waren, ongespleten. Dat gevoel van eenheid missen we en dat zoeken we in de natuur. De natuur is echt en eerlijk.

Katrin probeerde het appèl onder woorden te brengen dat er volgens haar van de hiervoor weergegeven en beschreven plaatjes, etalages en voorwerpen uitging. Zij meende dat dergelijke afbeeldingen een appèl deden op een welhaast intuïtief, algemeen menselijk verlangen naar een ideale wereld waarin men – zoals zij het omschreef: “één en ongespleten” kon zijn. Dát was wat Oost Duitsers volgens haar zochten en meenden te vinden in hun collectieve identificatie met het welvarende westen. Of dit een *algemeen* menselijk verlangen is waag ik te betwijfelen, maar Katrin’s interpretatie lijkt me zonder enige twijfel relevant in de Oost Duitse context. Ik denk dat het door haar geschetste verlangen samenhang met wat ik eerder omschreef als ‘het Oost Duitse gemis’.

De DDR ontstond in een periode waarin het sociale leven volledig in het teken stond van het materiële tekort. Mede als een gevolg van de schrijnende materieelconsumptieve tekort waar de inwoners van (het oostelijk deel van) Duitsland (voorafgaand aan, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog onder leden, werden zij pijnlijk geconfronteerd met ‘Het Grote Niets’ – een situatie waarin van sociale cohesie geen enkele sprake was en waarin het failliet van onderlinge saamhorigheid schrijnend helder zichtbaar werd. In hoofdstuk twee en drie wees ik er al op hoe onvoorstelbaar het was dat mensen juist in díe context waar onderlinge saamhorigheid zich slechts als een onmogelijkheid liet kennen, desalniettemin houvast meenden te kunnen vinden bij een leer van onderlinge solidariteit. Dat zij dat houvast (tot op zekere hoogte) toch vonden, hing in de eerste plaats samen met de absolute noodzaak daartoe. Het is immers onmogelijk om als samenleving voort te bestaan bij de gelijktijdige erkenning van het failliet van onderlinge saamhorigheid. Omdat dat onmogelijk is, móet men gemeenschappelijk een realiteit wegschrijven, die men zojuist buitengewoon indringend heeft leren kennen.

In de tweede plaats werd het vinden van een nieuw houvast bij de socialistische saamhorigheidsbelofte óók mogelijk gemaakt door wat je zou kunnen noemen ‘de

materialistische verpakking' daarvan. Want zelfs al zag men voor de problemen van sociale aard geen oplossing, dan toch leek het streven naar *materiële* verbetering, dat als het concrete beginpunt voor het toekomstige sociale welbevinden werd aangeboden, de moeite van het nastreven en proberen waard. En dus deden mensen hun best: bouwend aan de ingestorte huizen hoopten zij dat daarmee uiteindelijk ook weer onderlinge saamhorigheid en warmte zouden ontstaan. De ervaringen waarop die hoop gestoeld was, waren echter taboe. Die moesten onuitgesproken blijven. Zij waren slechts in omgekeerde vorm, namelijk als positieve beloften, opgenomen in het toekomstprogramma van de samenleving. De negatieve levenslessen als zodanig heetten mét de denazificatie en de implantatie van het socialisme in de DDR te zijn *beseitigt*.

Dát impliceerde echter, dat de inwoners van de samenleving die zich op die basis heeft kunnen ontwikkelen, onderling verbonden waren in de gedeelde geheime kennis van een traumatische, verboden realiteit. 'Het gat' in de sociale harmonie was het centrum waaromheen de samenleving was ontstaan. Daarmee was dit sociale 'gat' tevens constitutief voor alles wat zich daarbinnen – aan sociale relaties – kon ontwikkelen. Dát is wat ik in de voorgaande hoofdstukken heb laten zien. Ik liet zowel zien, hoe de Oost Duitse staat er van meet af voor trachtte te zorgen dat de kloof tussen woord en werkelijkheid niet zichtbaar werd (kort concreet samengevat: dat niet bekend werd dat de denazificatie mislukt was, en later: dat argwaan en Stasi heersten waar solidariteit geprekeet werd), alsook hoe er zich – mede ten gevolge daarvan – onder de inwoners van het land een vorm van samenleven ontwikkelde, waarin een onderlinge warmte gecelebreerd werd die tegelijkertijd een afdekking was van onderlinge afgunst en strijd.

Het 'gemis' waar Oost Duitsers mee worstelden was van sociale aard. Zij leden onder het feit dat hun onderlinge omgangsvormen, gekenmerkt als die waren door een krampachtig gemanifesteerde warmte, tevens een vorm van *competitiveness*, onderlinge jaloezie en wantrouwen aan het zicht onttrokken, waarin een continuïteit zichtbaar dreigde te worden met een periode uit de geschiedenis, die zo traumatisch was dat men zowel van overheidswege, als op het niveau van de individuele sociale relaties zijn best deed om deze te vergeten of weg te schrijven onder het motto van de stralende toekomst met het opbouwen waarvan sindsdien een begin was gemaakt. Hoewel er ook in de realisatie van de Oost Duitse materiële beloften veel mis ging, waardoor het streven naar materiële verbetering als basis van existentieel houvast en onderling vertrouwen in de DDR nooit echt werd bevredigd, werd het wél dagelijks gevoed door de socialistische proclamaties over materiële verbetering als basis voor een op te bouwen paradijs op aarde. Hierdoor bleef 'het materiële' als focus van niet

waargemaakte en steeds uitgestelde beloften én verlangens een rode draad in de Oost Duitse geschiedenis.¹⁸

En juist omdat materiële verbetering als concreet streven potentieel haalbaar was, in tegenstelling tot de problemen van *sociale* aard, waarvan ik hiervoor liet zien dat die het doodgezwegen middelpunt van de Oost Duitse samenleving waren én bleven, kon het verlangen naar verbetering van de materiële omstandigheden in de loop van de Oost Duitse geschiedenis de uitspreekbare en collectief gedeelde dekmantel *blijven* ter verhulling van andersoortige, *niet-uitgesproken* problemen.¹⁹

Materieelconsumptieve consensus

Deze hypothese werd bevestigd door Niethammer's analyse van de alomtegenwoordige materieelconsumptieve kritiek die hij in 1987 in de DDR beluisterde. Die kritiek was volgens hem zó algemeen en wijd verbreid, dat er sprake leek van een "officiell lizenziertes Ventil" (1991:39). Niethammer kreeg de indruk dat de inwoners van de DDR hun bestaan vrijwel volledig hadden gereduceerd tot een materieeleconomische aangelegenheid, waardoor de materieelconsumptieve klachten in wezen uitdrukking gaven aan andersoortige onvrede, met betrekking tot zaken die als zodanig onbenoemd bleven:

Die Versorgungskritik wurde zu einem beherrschendem Thema fast jedes Interviews und bei parteinahen Befragten keineswegs weniger. (...) [Dieser] nur allzu verständliche Reduktion der Fülle des Lebens auf das unmittelbar Materielle, war in der DDR zur 'lingua franca' geworden, in die sich alle Gefühle übersetzen müssten (idem).

Op de vraag *waarom* alle mogelijke gevoelens van onvrede in de DDR juist *materieel* vertaald werden, suggereerde Niethammer dat de materieelconsumptieve kritiek uitdrukking gaf aan een "tiefen Konsenses mit den ökonomistischen Wertannahmen des Systems", waardoor "nur auf dieser Ebene ökonomisch nicht eingelöster Perspektiven die Kritik des Volkes und die der Führung übereinstimmte" (idem). Deze suggestie is volledig in overeenstemming met hetgeen ik in hoofdstuk drie en vier heb laten zien. Inderdaad bestond

---

¹⁸Zie ook Catherine Pence (2003), die in een artikel met de treffende titel "the myth of the suspended present. Prosperity's Painful Shadow" een schets geeft van de permanent door de Oost Duitse staat gepresenteerde belofte van toekomstig heil, te realiseren dankzij verbeterde materieelconsumptieve omstandigheden en ter afdekking van een verleden van pijn.

¹⁹Vanzelfsprekend was dit niet gedurende de gehele Oost Duitse geschiedenis in dezelfde mate het geval. Ik wijs er uitdrukkelijk op dat ik hier met grove penstreken een rode lijn schets.

er in de DDR consensus tussen staat en bevolking bij het nastreven van materiële doelen (om *sociale* onvolkomenheden niet te benoemen). En vanwege het taboe op het benoemen en zichtbaar maken van sociale tegenstellingen en spanningen, werd *der Fülle des Lebens* in de DDR vrijwel volledig gereduceerd tot het direct materiële.

Omdat het materiële terrein als “lingua franca” fungeerde, lag het voor de hand dat problemen eveneens op materieelconsumptieve wijze leken te kunnen worden opgelost in de voor de hand liggende identificatie met de (in mentaal en psychologisch opzicht) zo dichtbij en tegelijkertijd zo onbereikbare West Duitse welvaart. Daarin meende men de oplossing voor alle (Oost Duitse) problemen te herkennen. Het schitterende westerse plaatje gaf in de DDR aanleiding tot een fantasie dat Oost Duitsers, als ze al die dingen ook hadden, pas echt een *harmonieuze samenleving* zouden kunnen realiseren, waarin tevens ruimte was voor *individuele zelfverwezenlijking*.

Omdat materieelconsumptieve voorspoed in de DDR verbonden was met veel verder reikende heilsbeloften, leek de westerse materiële welvaart in staat om ‘het gat’, ‘het gemis’ in de Oost Duitse samenleving goed te maken, op te vullen. ‘Als wij dát nou maar zouden hebben, dan zou alles goed komen’, zo zou je de Oost Duitse fantasieën over het westen kort kunnen samenvatten. In een gesprek met meneer Linke maakte hij me duidelijk dat de voorstellingen over het leven in westerse welvaart inderdaad op een zodanig vérstrekkende manier werden ingevuld. Pratend over zijn zelfgebouwde huis kwam het westen meermalen ter sprake. Als hij aan de andere kant van de muur had gewoond had, dan hij niet alleen een écht “droomhuis” kunnen bouwen, zo zei hij, maar door de materiële welvaart zou het hem dáár überhaupt mogelijk zijn geweest om te verwezenlijken waar hij in de DDR nooit toe in staat was.

In het westen was alles mooi en geweldig, dáár hadden mensen geen zorgen, dáár was het pas echt mogelijk om gelukkig te zijn. Daar leek alles altijd beter en mooier dan bij ons. Alles zag er zo mooi uit! Wij dachten echt dat het daar een paradijs was, een *Schlaraffenland pur*.

Het is een kernachtige verwoording van mijn op Niethammer geïnspireerde these: waar de ongunstige materiële situatie het enige probleem in de Oost Duitse samenleving was dat benoemd mocht worden, werd de fictieve oplossing van alle (óók onbenoemde) problemen in de fantasie van veel Oost Duitsers eveneens op materieel en consumptief vlak worden gezocht. ‘Als wij nu ook maar zo rijk en welvarend waren als aan de andere kant van de Muur, dan .....’ en daarna volgde een volledig harmonieuze invulling van wie ‘wij eigenlijk hadden kunnen zijn’, waaruit alle bestaande – zij het niet benoemde – frustraties,

tekortkomingen en problemen waren weggesneden. Die gedachte werd tevens bevestigd door een uitspraak van een maatschappelijk werker die ik in Rudolstadt interviewde en die het volgende antwoord gaf op mijn vraag hoe hij dacht dat Oost Duitsers zich het westen hadden voorgesteld:

Bij ons werd de schizofrenie tussen woord en werkelijkheid steeds groter en daarin speelde de westerse materiële wereld een belangrijke rol. Wij dachten écht dat mensen in het westen dichterbij hun ideaal stonden, dat de werkelijkheid en de idealen daar veel meer één waren dan bij ons en dat mensen daar gelukkiger waren, omdat daar geen schizofrenie was. Dat dachten we door alles wat we op de televisie zagen. En de westerse bezoekers bevestigden dat beeld. Die zagen eruit zoals in de reclame, ze lachten zoals in de reclame en ze roken zelfs zoals in de reclame. Het beeld dat door de reclame op de televisie werd verspreid, werd door hen in levende lijve bevestigd. En op basis daarvan dachten wij echt dat de inwoners van het westen en hun ideaal één waren. In die versmelting speelden consumptiegoederen een belangrijke rol: doordat zij die hadden, was het bij hen zoals het was. En als wij die nu ook maar hadden, dan was het bij ons ook zo en dan kwam er een einde aan de schizofrenie. Dan werd de kloof tussen ideaal en werkelijkheid ook bij ons gedicht.

Met behulp van deze voorstelling van zaken trachtten Oost Duitsers aan het zicht te onttrekken dat hun ‘samenleving’ wellicht méér gekenmerkt werd door onderlinge spanningen en afgunst dan zij in hun *Nischen* trachtten te ervaren. Het feit dat men *gezamenlijk* naar het westen verlangde, zoals men ook gezamenlijk spottend lachte over de leugens die het publieke domein in de DDR beheersten, leek de suggestie van onderlinge verbondenheid en gemeenschappelijkheid te bevestigen.

Dat de zo harmonieuze voorstelling van zaken niet helemaal reëel was, blijkt vanzelfsprekend het meest prangend uit het feit dat veel Oost Duitsers op de een of andere manier werkzaamheden voor de Stasi verrichtten. Zij waren echter slechts een symbool – afgezien van hen was het Oost Duitse bestaan *als zodanig* gebouwd rond de afdekking van onderling wantrouwen en de dreiging van jaloezie, afgunst en potentiële krabbenstreken. Dát inzicht, dat zowel door de staat als door de inwoners van de DDR van meet af aan werd weggedrukt onder een materialistisch gestoelde doctrine van onderlinge saamhorigheid en solidariteit, zou in het dagelijks leven van de inwoners van de DDR zichtbaar worden, indien zij niet zouden vasthouden aan de ‘materialistische’ fantasie over het westen als de plaats

waar een bestaan gestalte zou kunnen krijgen, dat aan de oostelijke zijde van de Muur helaas niet gerealiseerd was, maar dat eigenlijk ten diepste ook het hunne was. Door de collectieve fantasie over een bestaan temidden van ouderwets gepolitoerde tafels en gezellig huiselijke droogboeketten, waarin vanzelfsprekend geen sprake was van afgunst of andere sociale spanningen, werd de verantwoordelijkheid voor de mate waarin die ‘vanzelfsprekende’ harmonie níet in overeenstemming was met het Oost Duitse bestaan, buiten de betrokkenen en ten dele bij de dingen geplaatst.

Juist omdat het destabiliserende element hiermee volledig was weggewerkt – uit zowel de officiële ideologie als de symbolische orde tussen mensen zelf – en de fantasie zo mooi was als de westerse wereld er op de televisie uitzag – glanzend, stralend, welriekend, zacht en harmonieus – kan men zich voorstellen wat er gebeurde toen de Muur openging. Waar een bestaande fantasie wordt doorbroken, dreigt zichtbaar te worden welke horror daarmee werd afgedekt. In het volgende hoofdstuk zal ik laten zien dat dit inderdaad was wat er gebeurde toen de Muur viel. “[T]he relationship between fantasy and the horror of the Real it conceals” (Žižek1997:7) werd zichtbaar, op het moment dat men juist het tegendeel verwachtte.